

“КРИМСЬКИЙ ВЕКТОР” ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ П. КАЛНИШЕВСЬКОГО (ШТРИХИ ДО БІОГРАФІЇ ОСТАННЬОГО КОШОВОГО ОТАМАНА НОВОЇ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ, 1756-1764 РОКИ)

Після переходу запорозьких козаків у підданство Російської держави та останніх контактів з П. Орликом 1737-1739 рр., російський уряд здійснив ряд заходів, які мали за мету остаточно прив'язати Військо Запорозьке до імперії та унеможливити його подальші переходи і політичні коливання, так само як позбавити можливості для самостійної політичної діяльності. Але запорозьке козацтво протягом Нової Січі, застосовуючи всі легальні можливості чинити опір нівелюючому впливу російського централізму, не відкидало перспективи виходу з російської протекції. До політичних зв'язків з Кримом запорожців підштовхували традиційна ставка один на одного як союзника в посиленні власних міжнародних позицій та поглиблення в часи Нової Січі економічних взаємозв'язків.

Визнаючи значне економічне посилення Запорожжя в часи Нової Січі, однак не можна погодитися з деякими дослідниками, що “економічна незалежність рано чи пізно поставить питання про політичну незалежність” [9, с. 49]. В умовах становлення фіксованих кордонів між Російською та Османською імперіями протягом XVIII ст. мова могла йти тільки про зміну протекції на турецьку, що за усталеної лінії кордону означало б для запорожців і втрату більшої частини території Вольностей. Серед інших факторів, що надійно фіксували Запорожжя в російському протектораті, дослідники також називають побоювання військової сили Росії (ще живе пам'ять про зруйнування Січі 1709 р.), сумний досвід перебування в турецько-татарському підданстві, зацікавленість старшини в гарантіях російського уряду на випадок повстання сіроми [6, с. 42]. Також треба додати, що економічні інтереси Січі полягали саме в площині транзиту між Кримом і Гетьманщиною, що забезпечувала російська протекція. Розвиток за Нової Січі економічних, торговельних зв'язків, зміцнення міжособових відносин татар та запорожців уособлюються, перш за все, з заможним козацтвом, запорозькими купцями та промисловиками, а відтак і з старшиною, хоча свої інтереси мала і запорозька сірома, якій розвиток мирних взаємин з татарами давав роботу.

Такий двоїстий характер зовнішньополітичних інтересів Запорожжя зумовив коливання кримського напрямку політики Коша в залежності від перспектив російської протекції та російсько-турецької війни.

Спробу прослідкувати в нових умовах традиційну боротьбу за владу в Коші проросійської, прокримської та пропольської партій в зв'язку із політичною історією часів Олешківської Січі здійснив О. Рябінін-Скляревський [13, с. 83-178]. Так звана “кримська легенда” у часи Нової Січі поєднала в собі як напівправдиві розповіді старих козаків, що прийшли в Кіш ще за кримської доби, про позитивні моменти перебування під протекцією хана, так і нові чутки про зміну протекції. Ця легенда поширювалася по Степу як “рослина на гнійному ґрунті”. Дослідник вбачає “кримський слід” у складних переплетіннях внутрішнього життя Запорожжя і виділяє існування так званої “прокримської партії”, яка виражала економічні інтереси розвитку транзитної торгівлі, була незадоволена посиленням російського централізму. Найбільш вірогідним лідером кримської партії він вважає Пилипенка, а найбільш послідовним прихильником російської орієнтації – кошового отамана П. Калнишевського. Такі характеристики зустрічаємо ще й у працях А. Скальковського.

Та, на нашу думку, не треба перебільшувати альтернативність Пилипенка Калнишевському. Деякі відомі і маловідомі епізоди політичної біографії П. Калнишевського говорять про його більш-менш вдале і тривале балансування на межі протиріч між Кримом та Росією.

Цікаві свідчення містяться в “Історії” Н.-Г. Леклерка, француза за походженням, який перебував деякий час лікарем останнього гетьмана К. Розумовського, мешкав у його палаці в Глухові, користувався його бібліотекою, спілкувався з українською старшиною і запорожцями, можливо навіть відвідав Січ. За Леклерком, запорожці використовували як важіль тиску на уряд погрозу переходу до своїх “братів-татар”. Про це сказав на аудієнції імператриці поважний старик-запорожець, який очолював депутацію до двору [16, с. 77-110]. Н. Полянська-Василенко припускає, що це міг бути колишній кошовий Лантух, який брав участь у депутаціях 1758, 1761, 1763 років. Але дослідниця вважає, що Леклерк лише передає загальний настрій запорожців, то ж “не можна припустити, щоб він міг загрожувати відходом запорожців до татар, але можливо, що розмови про це велися” [10, с. 42].

Ми вважаємо, що у Леклерка йдеться про виступ Калнишевського, згаданий у проекті генерал-майора К. Штофельна з приводу ліквідації запорозького устрою і створенню на запорозьких землях Дніпровської губернії (1765). Як аргумент за знищення Січі високопоставлений сановник нагадує, що Калнишевський, ще перебуваючи старшиною в депутації в Петербурзі щодо повернення земель та митних пільг у Сенаті сказав, що в разі незадоволення їх вимог, запорожці підуть до татар (саме: “Надобны мы вам или нет? Мы яко лучшие люди должны повиноватся, а другии, то есть чернь к татарам пойдут”). І Сенат почав “балансувати”. Про такі речі доведено було до відома імператриці Єлизавети і уряд змушений був піти на поступки щодо деяких вимог запорожців. Штофельн підкреслив, що ці слова він сам чув. Взагалі він вважає, що якщо запорожці “такие сумнительные речи при всех случаях несут, с которых точно видно, ежели хотя немного не по их воле что сделается, злое намерение имеют” [12, с. 45]. Тим самим, маємо підтвердження того, що такі слова в Сенаті говорив Калнишевський під час депутацій за правління Єлизавети (тобто – 1755-1756 рр. або 1758-1761 рр.). Якщо зважити на біографію К. Штофельна, то можна віднести його перебування в Петербурзі в означені роки [12, с. 37], а за сформульованими вимогами запорозької Депутації промову Калнишевського треба віднести на 1756 р. [14, с. 323-325].

Є підстави вважати, що саме у 1756 р. на Січі склався комплекс причин, що зумовило загальне незадоволення російською протекцією:

1) Можливі таємні політичні контакти запорожців з емігрантами-мазепинцями, з Кримом і Туреччиною. В Бахчисараї приблизно з 1738 по 1758 роки, можливо з перервами, перебували Іван Іванович Мирович (до смерті у 1753 р.), а потім з Польщі до Криму приїхали його брат Федір Іванович Мирович та Федір Іванович Нахимовський. Перебування мазепинців-емігрантів в Криму реконструюється лише фрагментарно і в основному за даними російської і запорозької розвідок. Тому наявна джерельна база дозволяє лише в загальних рисах окреслити офіційні контакти емігрантів з запорожцями, співвіднести їх з політичними акціями Коша та імперських структур. Пік активності їх контактів з запорожцями припадає на 1755-1756 роки, вони проводили агітацію за повернення в кримську протекцію, але у прямі офіційні зносини з Кошем їм ввійти не вдалося. Сам факт їхньої агітації у зв'язку з коливаннями зовнішньополітичного курсу Коша, та інформацією про діяльність на Січі агентів профранцузької партії претендента на польський престол Ст. Лещинського, становив загрозу Російській імперії в її утвердженні в Північному Причорномор'ї і зумовлював велику увагу посадовців різних рангів до запорозько-кримських зв'язків і врахування цього фактора в політиці уряду щодо Січі [4, с. 77-91].

Діяли Мировичі і Нахимовський у згоді з представниками Франції в Криму, що співвідноситься з загальною зацікавленістю Франції в регіоні у зв'язку із підготовкою і початком Семилітньої війни [5, с. 21]. Так, французький емісар у Петербурзі шевальє Дуглас 1756 р. мав доручення розвідати стан запорозько-російських відносин [17, с. 8-10].

2) Опозиційні настрої запорожців виливалися у бажання цілком розірвати з Російською імперією у зв'язку із внутрішніми протиріччями на Січі і бажанням зберегти свій традиційний устрій. Переломним у житті Запорожжя Н. Василенкова-Полонська вважає 1756 р., коли за попередньою домовленістю кошового Лантуха, військового писаря Романовського та значних старшин, капітана Федцова з Новосіченського ретраншаменту та ієромонаха Теодоліта, не відбулися перевибори старшини на новорічній раді. Серед іншого Лантух пішов на це, бо побоювався помсти за видачу Криму пограбованих запорожцями 300 татарських коней [11, с. 79-82]. У такій складній політичній ситуації на військовій раді влітку 1756 р. відбувся бунт. Від “верстви дрібного зимівника і січового базару” на кошовство хотіли висунути минського отамана Шкуру, а на суддівство Кишенського, особу економічно пов'язану з транзитною торгівлею (обох О. Рябінін-Скляревський зарахував до “прокримської партії”) [13, с. 100-103]. Цей виступ було подавлено, але Лантух на кошовство не повернувся, бо протягом 1756-1758 рр. був під вартою в Києві у справі розслідування його причетності до потурання гайдамакам.

3) Загальне погіршення умов перебування в російській протекції – вищезгадані спроба ліквідувати виборність на Січі та посилення митного тиску, а також передача Запорожжя з відання Колегії іноземних справ до Сенату 1756 р. тощо.

4) На наш погляд, опозиційні тенденції на Запорожжі посилювалися із наближенням війни з Туреччиною, адже вона не відповідала основним потребам господарського розвитку Вольностей. Так, 1755-1756 рр. у зв'язку зі зміною султана, Росія не виключала можливість війни з Туреччиною, хоча запорозька розвідка не підтверджувала таких очікувань.

Епізод 1756 р. доповнює політичний портрет П. Калнишевського й ув'язується з його наступними кроками. Обрання Калнишевського на кошовство влітку 1762 р. всупереч заборонам можна пов'язати зі вступом на престол імператриці Катерини II – в липні звістка про це дійшла на Січ, а на коронації в Москві 12 вересня запорозьку делегацію очолював кошовий Калнишевський. Офіційна діяльність

попереднього кошового Лантуха відома до кінця липня [6, с. 30]. Щойно обраному влітку 1762 р. кошовому отаману Калнишевському Крим-Гірей запропонував перейти до його протекції [2, арк. 1-17]. Відмову на пропозицію хана можна пояснити сподіваннями кошового на поліпшення відносин з російським протектором у зв'язку із двірцевим переворотом Катерини II.

Перша половина 1760-х років позначена напруженою політичною боротьбою на Січі серед угруповань старшини в умовах заборони царським урядом перевиборів кошового. Нарікання викликали як факт перевиборів, так і персона Калнишевського. Російських урядовців влаштовувала кандидатура лояльного Лантуха (1756, 1757, 1758, 1761, перша половина 1762, 1763 рр.), хоча він і був відомий потуранням гайдамакам. Повернення його на кошівство січневою радою 1763 р., а потім січневою радою 1764 р. обрання П. Федорова дослідники пов'язують з посиленням впливу партії сіроми і необхідності, хоча б тимчасового, компромісу [6, с. 31].

Найбільш сприятливим періодом запорозько-татарських взаємин слід вважати кошівство Пилипа Федорова у 1764 р., відомого ще з часів Олешківської Січі політика. Того року хан нібито мав намір напасти на Ново-Сербію, проте стосунки із Запорожжям не змінилися. Хан повідомляв у Січ про свій похід на Волошину 1764 р. Татарські отари зайняли пасовища на запорозькому степу, листи хана запевняли у приятельських стосунках. Саме стараннями Федорова було усунуто конфлікт через скасування традиційного шляху Очаків – Січ [1, арк. 2]. Неодноразово ім'я Пилипенка і надалі впливало у зв'язку з кримською орієнтацією. Він брав участь у підготовці “наказу депутатам” до Законодавчої комісії 1767 р., де основними вимогами було збереження територіальної цілісності Запорозьких Вольностей і поліпшення умов торгівлі з Кримом.

Після відставки у вересні 1764 р. Крим-Гірея, новий хан Селім-Гірей (1764-1767) продовжив його політику. Повернений на кошівство Калнишевський (1765-1775) також проводив щодо Криму усталений курс. Кандидатуру на кошівство Лантуха російські сановники підтримали і після наступного обрання Калнишевського кошовим отаманом у 1765 р. [12, с. 46]. З іншого боку, кримська сторона демонструвала свою прихильність до кандидатур Пилипенка і Калнишевського, що в жодному разі не дозволяє автоматично віднести цих досвідчених і обережних політиків до прокримськи орієнтованих.

Побоювання російського уряду щодо можливості переходу на турецький бік запорожців призводило до обмеження і регламентування міжнародних зносин Коша, розвідування з цього приводу в Січі і в Криму. До того ж, запорожці “набивали ціну” своїй воєнній силі і вміло маніпулювали загрозою з півдня у протистоянні з Російською імперією.

Неодноразово Калнишевського звинувачували у зраді. Найбільш відомий донос старшини П. Савицького на ім'я президента Малоросійської колегії графа П. Румянцева про плани Калнишевського у жовтні 1766 р. вибрати у війську двадцять добрих козаків і відрядити до султана з проханням “в случай прийняття под турецькою протекцією” [1; 2, арк. 1-17; 15, с. 45; 7, с. 72; 8, с. 119-121; 3, с. 203-205 та інш.]. Найгостріше питання вибору зовнішньополітичної орієнтації постало напередодні і на початку війни 1768-1774 рр. Звинувачення П. Калнишевського у плануванні зради та зв'язках з противником базується на трьох епізодах, достатньо представлених у літературі: про прямі таємні зв'язки з Кримом після оголошення війни у жовтні 1768 р.; події під час бунту на Січі у грудні 1768 р.; дії запорожців під час татарського набігу взимку 1769 р.; можливі контакти з польськими конфедератами. Жоден із них не має доказової бази щодо реальної “зради” запорожців.

Тобто, у політиці Калнишевського, як і практично всіх кошових отаманів доби Нової Січі, прослідковується балансування на межі суперечностей з Росією та Кримом, що зумовило непослідовність запорозької дипломатії. Вважаємо більш доречним говорити не про “кримську” партію в Коші, а про “кримський” вектор у політиці Коша за часів Нової Січі, який становив протизвагу вектору “російському” Адже на Запорожжі не склалося сталої соціальної, політичної чи регіональної групи, орієнтованої на Крим.

Наявні матеріали та сам характер запорозько-татарських взаємин часів Нової Січі в умовах посилення Російської імперії на Північному Причорномор'ї говорять, якщо не про зраду запорожців, то про реальну можливість цієї зради, що пов'язано, перш за все, з іменем кошового Калнишевського. Хоча певний час військова сила запорожців використовувалася для протидії Туреччині та її васала Кримського ханства, запорожці не вважалися надійними підданцями і при нагоді звинувачення у зраді були використані для знищення Січі та розправи над керівництвом Коша.

Джерела та література:

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Ф.Х. [“Архів ВУНАС”] – Спр. 22926: Рябінін-Скляревський О. Запоріжжя і Турецький Очаків. Конспект доповіді 1930 р. Додаток до протоколу

№ 30 від 27.05.1930 р. історико-філологічного відділу (рукопис). 1930 р.

2. Центральний державний історичний архів України (м.Київ). – Ф.59. – Оп. 1. – Спр.3996: Справа про надіслання кошовим Калнишевським Київському генерал-губернатору Глебову відомостей про наміри кримського хана схилити Запорозьке Військо до союзу з ним та приєднання до Кримського ханства і про нагороди Катерини II старшині. 1762 р.– Арк.1-17.

3. *Александров П.Г.* Унікальний документ з історії Підпільненської Січі // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII-XIX століття. – Вип.4(5). – Запоріжжя, 1999.

4. *Андрєєва С.С.* Зв'язки емігрантів-мазепинців в Криму (1738-1758 рр.) з запорожцями // Наукові записки. 36. пр. молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського НАНУ. – Т. 12. – К., 2006.

5. *Андрєєва С.С.* Французькі дипломатичні представники в Криму та запорозько-татарські відносини часів Нової Січі // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. XVIII. – Запоріжжя, 2004.

6. *Грибовський В.* Кошовий отаман Петро Калнишевський. – Дніпропетровськ: Пороги, 2004.

7. *Загоровский Е.А.* Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т.ХХХІ. – Одесса, 1913.

8. *Князьков Ю.П.* Нові відомості про П.Калнишевського // Проблеми історії запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці: Матеріали першої республіканської науково-практичної конференції. – Дніпропетровськ, 1990.

9. *Олійник О.* До причин ліквідації Запорозької Січі // Український історичний журнал. –1992. – № 2. – С. 49.

10. *Полонська-Василенко Н.* До історіографії Запоріжжя XVIII сторіччя (Леклерк і Болтін) // Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Т. I. – Мюнхен, 1965.

11. *Полонська-Василенко Н.* З історії останніх часів Запоріжжя (Остання боротьба Запоріжжя за його „вольності”) // Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Т. I. – Мюнхен, 1965.

12. Проект реформування устрою Запорозьких Вольностей, укладений генерал-майором К. Штофельном (1765 р.) // Мільчев В.І., Князьков Ю.П. Проект реформування устрою Запорожжя генерал-майора Карла Штофельна (1765 р.) // Південна Україна XVIII-XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип. 7. – Запоріжжя, 2003. – С. 45.

13. *Рябинин-Склярєвський О.* Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. (Стаття для збірника „Полуднева Україна”, 1932) // *Малиюва Г.Л., Сапожников И.В.* А.А.Рябинин-Склярєвський: матеріали к біографії. – Одесса-Киев, 2000. – С.83-178.

14. *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994.

15. *Соловьєв С.М.* История России с древнейших времен. Т.27-28 / Отв. ред. И.Д. Ковальченко // Соловьєв С.М. Сочинения. В 18-ти книгах. – Кн. XIV. – М., 1994.

16. Histoire phisique, morale, civile et politique de la Russie ancienne et moderne, par MM Le Clerc. – Paris, Versailles, 1783-1792. Livre VI. Observations interessantes sur l'Ukraine, la petite Russie et ses Habitans. – P. 77-110.

17. Recueil des instructions donnees aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traites de Westphalie jusqu'а la Revolution francaise. Avec une introduction et des notes par Alfred Rambaud. – Т. 9. Russie. 1749 – 1789. – Paris, 1890. – P. 8-10.

О. М. Посулько

П.КАЛНИШЕВСЬКИЙ І БОРТЬБА СІЧІ З ГАЙДАМАЧЧИНОЮ

У сучасній україністиці постать останнього кошового Запорозької Січі Петра Калнишевського займає достойне місце (про що свідчить і дана наукова конференція). Втім, попри намагання позбавитися впливів „радянської історичної науки”, залишаються деякі оцінки та підходи, які вступають у певне протиріччя. У даному випадку таку собі „несумісність” можна спостерігати у загальному позитивному ставленні і характеристиці, які подають історики і гайдамацькому рухові, і особі останнього кошового, який об'єктивно з цим рухом боровся. Проблема, безсумнівно, в першу чергу полягає у дискусійності теми гайдамаччини, що і зумовило наш інтерес саме до цієї сторінки в житті П. Калнишевського.

© Посулько О. М.